

Mijne Heeren Leden en Secretaris van het College van Herstel, Mijne Heeren Hoogleeraren, Mevrouw en Mijne Heeren Lectoren en Docenten, Dames en Heeren Wetenschappelijke Medewerkers en Assistenten, Dames en Heeren Studenten, en voorts Gij allen, die deze bijeenkomst met Uw tegenwoordigheid vereert,

Zeer gewaardeerde toehoorders,

„Alle verbintenissen ontstaan of uit overeenkomst of uit de wet.” Met deze woorden opent art. 1269 het Derde Boek van het Burgerlijk Wetboek. De samenstellers, die overigens bij het verbintenissenrecht goeddeels volstonden met een vertaling van den Code Civil, gaven hier een regel van eigen vinding. Herhaaldelijk is tegen de daarin gemaakte onderscheiding aangevoerd, dat ook de overeenkomsten alleen maar verbintenissen, rechtsplichten, doen ontstaan omdat de wet zulks bepaalt. Blijkens een uitlating van NICOLAÏ is dit den ontwerpers van het wetboek niet ontgaan.¹⁾ Zij meenden niettemin dat de onderscheiding het inzicht in de stof verhelderde. Terecht.²⁾ Eenerzijds zijn er die tallooze verbintenissen, welke de menschen zelf in het leven mogen roepen; anderzijds die, welke de wet rechtstreeks doet voortvloeien uit een bepaalde gebeurtenis of toestand, b.v. onrechtmatige daad, nabuurschap, bloedverwantschap. Van laatstgenoemde verbintenissen worden ontstaan en omvang bepaald door den in de wet neergelegden wil der overheid; van die uit overeenkomst zijn totstandkoming en inhoud overgelaten aan den wil van partijen, mits zij blijven binnen de door de wet gestelde grenzen. Want de rechter, wien art. 11 A.B. gelast recht te spreken volgens de wet, zal rechten en verplichtingen, hoe uitdrukkelijk ook door partijen gewild, slechts mogen erkennen en handhaven, indien en voor zoover de wetgever hem daartoe de bevoegdheid laat. Deze nu heeft zulks op de ruimst mogelijke wijze gedaan door in art. 1374, eerste lid, B.W. te bepalen, dat alle wettiglijk gemaakte overeenkomsten partijen tot wet strekken. Dank zij dit voorschrift kan een contractant de machtige hulp van den Staat verkrijgen jegens zijn wederpartij, die de overeenkomst niet naleeft, althans — en ook hieruit blijkt de ondergeschiktheid van de overeenkomst aan de wet — indien hun overeenkomst „wettiglijk gemaakt” was.

De beteekenis van dit voorbehoud was aanvankelijk niet groot; slechts voor enkele overeenkomsten — b.v. schenking — werd een bepaalde vorm verplicht gesteld. In het algemeen verlangt art. 1356 voor de „bestaanbaarheid” eener overeenkomst alleen de wederzijdsche toestemming van handelingsbekwame personen, een bepaald onderwerp en een geoorloofde oorzaak. Die min of meer raadselachtige eisch van een oorzaak wordt uitgewerkt in bepalingen, blijkens welke krachteloos zijn overeenkomsten zonder oorzaak of aangegaan hetzij uit een valsche oorzaak, hetzij uit een, die bij de wet verboden is of

strijdig is met de goede zeden of met de openbare orde. Welke ook de preciese beteekenis van deze artikelen moge zijn, het is duidelijk, dat zij voornamelijk het oog hebben op overeenkomsten in strijd met wettelijke verbodsbepalingen of de grondslagen der rechtsorde. De Staat kan natuurlijk niet toelaten, laat staan ertoe medewerken, dat de nakoming van dergelijke overeenkomsten wordt afgedwongen en onthoudt mitsdien daaraan rechtsgevolg.

Al is dus de contractsvrijheid van de totstandkoming van het wetboek af niet onbeperkt geweest, de grenzen daarvan werden, evenals in Frankrijk, zoo ruim mogelijk gesteld. Door aan ieder afzonderlijk individu over te laten zijn eigen belangen te behartigen en de moeilijkheden en wisselvalligheden van het leven te boven te komen, zouden allen tot de grootste krachtsinspanning worden gebracht. Menschen zoowel als zaken zouden dan komen op de plaats waar ze het meest nuttig zijn. De Fransche revolutie had een einde gemaakt aan een indeeling der bevolking in klassen en standen. Voor de wet waren voortaan allen gelijk; elkeen is burger, elkeen heeft hetzelfde burgerlijk recht, onverschillig of hij edelman of boer, geestelijke of leek, rentenier of werkmán is. Voor kooplieden mocht dan al hier en daar een speciaal voorschrift worden gegeven, buiten het procesrecht waren die bijzondere bepalingen niet bijster belangrijk. De wet is algemeen, abstraheert van ieders maatschappelijke positie. Zij regelt de zaken en de overeenkomsten, los van de bijzondere omstandigheden der eigenaren of contractanten.

Dit alles verklaart de soms heftige critiek, in Frankrijk na de opkomst van het socialisme geuit op dezen „code de bourgeois, qui ne respecte l'égalité civile que pour assurer l'inégalité sociale, ce code de propriétaires, qui ne s'occupe que de la richesse acquise et non du travail qui l'a créée.”³⁾ En die critiek wordt nog meer begrijpelijk, als men zich herinnert, dat ten aanzien van de verhouding werkgever-werknemer het wetboek zich beperkte tot drie artikelen over de huur en verhuur van dienstdoden en werklieden — in één titel geplaatst met de huur van zaken. En onder die drie was een der weinige voorschriften, waarin wél onderscheid werd gemaakt tusschen de contracteerende partijen, namelijk de ook in ons wetboek tot 1909 gehandhaafde bepaling, dat de werkgever — tekenend „meester” genoemd — op zijn woord, desgevorderd onder eede versterkt, geloofd wordt o.a. ten aanzien van de hoegrootheid en de betaling van het loon en den duur der overeenkomst.

Gezien de in het begin van de vorige eeuw heersche opvattingen en maatschappelijke verhoudingen, kon het Fransche wetboek moeilijk iets anders worden dan een wetboek voor economisch zelfstandige personen, voor min of meer gezeten burgers. Dat karakter kregen onze wetboeken in nog ietwat sterker mate.⁴⁾ Dit kan niet verbazen, daar zij bestemd waren voor een volk, meer dan het Fransche, gericht op den handel en mede daarom van ouds afkeerig van dwingende

overheidsvoorschriften en ambtenaarsbemoelingen. De ruim geformuleerde algemeene bepalingen over overeenkomst en verbintenis, in hoofdzaak afkomstig uit het Romeinsche recht, zooals dat ook hier gereciperd was, gaven weinig aanleiding tot debat. Zij werden beschouwd haar grond te hebben „in de eeuwige en onveranderlijke beginselen van recht en onrecht, of in het algemeen ~~een~~ gelijksoortig belang van alle maatschappijen zonder onderscheiding”⁵⁾. Bij de regeling van de voornaamste overeenkomst, koop en verkoop, nam men evenwel niet over de bepaling, welke den verkooper van een onroerend goed de bevoegdheid gaf wegens benadeeling den verkoop te doen vernietigen ingeval de koopprijs meer dan $\frac{7}{12}$ te laag was geweest. Wel had de Tweede Kamer aanvankelijk met 75 tegen 4 stemmen de handhaving van die bevoegdheid wenschelijk verklaard, maar zij kwam hiervan terug op aandrang van de Regeering, wier hoofdargument was, dat een overeenkomst, tusschen meerderjarige personen aangegaan, onaantastbaar behoort te zijn, zolang niet bewezen is, dat er bedrog, geweld of dwaling heeft plaats gehad.⁶⁾

De voorliefde voor de contractsvrijheid kwam echter vooral tot uiting bij de behandeling van het Wetboek van Koophandel, waarbij op soms bijna lyrische wijze gesproken werd over de zegeningen van den handel, waarvan beurtelings de vrijheid en het vertrouwen de ziel werden genoemd. Zoo rees bij de herziening van dat wetboek na den Belgischen opstand heftig verzet tegen het regeeringstoezicht op de naamlooze vennootschappen, dat kort tevoren aanmerkelijk verscherpt was. Ook de contractsvrijheid achtte men daardoor aangetast. Bij de uitvoerige beraadslagingen, welke een bezwaarschrift van de machtigste Amsterdamsche handelshuizen tot middelpunt hadden, werden vele der tegenwoordig nog gehoorde argumenten vóór of tegen regeeringsbemoeiing met handel en bedrijf naar voren gebracht. Tenslotte werd men het eens over een bepaling, welke de Kroon alleen de bevoegdheid liet in enkele bepaalde gevallen aan de acte van oprichting eener N.V. haar goedkeuring te onthouden.⁷⁾

Overigens liet men doorgaans met goed-Hollandsche nuchterheid zich meer leiden door de behoeften van de practijk dan door abstracte theorieën. Zoo maakte men in aansluiting aan het oud-vaderlandsche recht vrij strenge bepalingen over de overeenkomst van verzekering, opdat zij niet zou kunnen ontaarden in spel of weddenschap, waarvan men de „verwoestende gevolgen” voor maatschappij, handel en huisgezin vreesde.⁸⁾ Aan spel en weddenschap was reeds in het Burgerlijk Wetboek een rechtvordering onthouden. Zij konden daarom hier te lande niet tot ontwikkeling komen, in tegenstelling tot b.v. Engeland, waar thans tusschen drie en vier honderdduizend menschen werkzaam zijn in de „betting industry” — een verschijnsel, dubbel bedenkelijk in een tijd, waarin een groot tekort aan arbeidskrachten bestaat.

Na de invoering der wetboeken hadden de herleving van den handel, het opkomen van de nijverheid en het veld winnen van de leerstellin-

gen van de liberale school tot gevolg, dat de beperkingen der contractsvrijheid nog in aantal afnamen. Zoo werd in 1857 ingetrokken het uit den Franschen tijd stammende verbod om een hoogere rente te bedingen dan de wettelijke, welke 5 % in burgerlijke en 6 % in handelszaken bedroeg. De Regeering deed het voorstel daartoe onder den indruk van een dreigende financieele crisis, welke een discontoverhooging boven de 6 % wenschelijk zou kunnen maken. De instemming van de meerderheid der Tweede Kamerleden met het voorstel berustte vooral op de overtuiging, dat de Fransche wet in strijd was met „de gezonde beginselen van Staathuishoudkunde”. „Evenals de prijs van alle andere koopwaar,” aldus de Commissie van Rapporteurs, „moet ook die van het geld, zich buiten inmenging van den wetgever regelen. Ook die prijs toch is evenzeer afhankelijk van omstandigheden, waarop de Staat geenerlei invloed kan, noch mag uitoefenen.”⁹⁾ Zoo dacht dus de Kamer negentig jaar geleden over prijsbeheersching.

Niet onvermeld mag echter blijven, dat een kleine minderheid zich tegen het voorstel kante, welke minderheid bij de openbare behandeling een welsprekenden tolk vond in den heer MEIJLINK. Breedvoerig schetste hij de gevaren, waaraan handelaren en particulieren zouden blootstaan, indien men het tot dusver gebreidelde onstuimige winstbejag de teugels zou afrukken en hij zei, dat daarvan Noord-Amerika aan ons tot een treurig en voor geheel Europa hoogst bedroevend, doch tevens waarschuwend voorbeeld strekt en strekken moet. „Moeten wij,” zoo riep hij uit, „het ongelukkige Amerika of wel wijzer meer gematigde naties volgen?” Hij zelf achtte natuurlijk het laatste meer gepast voor Nederland.¹⁰⁾

De opkomst der spoorwegen, die op zoo menig punt het recht beïnvloedde¹¹⁾, kon ook de contractsvrijheid niet onberoerd laten. De eerste Spoorwegwet, hoewel bij haar totstandkoming in 1859 door sommige Kamerleden als Napoleontisch en draconisch bestreden, bleek al spoedig in menig opzicht te kort te schieten. Zoo konden b.v. de elkander fel beconcurrerende spoorwegmaatschappijen niet voldoende tot samenwerking worden gedwongen. In een nieuwe wet, de nog geldende Spoorwegwet van 1875, werd niet alleen die gedwongen samenwerking mogelijk gemaakt, maar werd ook ten aanzien van de gebruikers de contractsvrijheid opgeheven. De maatschappijen kregen een vervoerplicht; zij moeten dus in beginsel met ieder, die dit wenscht, een vervoercontract sluiten en wel tegen door den Minister goedgekeurde tarieven en op voorwaarden, vast te stellen bij Algemeenen Maatregel van Bestuur. Vergeefs betoogden verscheidene kamerleden, waaronder juristen van naam, dat het niet aanging volwassenen ondervoogdij te stellen; vergeefs ook voerden zij aan, dat een regeling van het vervoercontract bij Algemeenen Maatregel van Bestuur in strijd is met de Grondwet, welke de regeling van het burgerlijk recht aan de wet voorbehoudt — argument, dat in 1930 een soortgelijke bepaling in het eerste ontwerp der Pachtwet deed stranden. Al vindt het spoor-

wegvervoer plaats krachtens een overeenkomst, tot stand gekomen zoodra iemand het openbare aanbod van de spoorwegmaatschappij aanvaardt, de belangrijkste voorwaarden dier overeenkomst worden niet door partijen zelf, maar door de overheid bepaald. Deed zij zulks niet, dan zouden die voorwaarden eenzijdig door den vervoerder worden vastgesteld met alle gevaren van misbruik van zijn monopolie: opdrijving der prijzen, uitsluiting van alle aansprakelijkheid, bevoordeling van den een boven den ander. „Het behoort tot de roeping van den Staat,” zoo verklaarde ook de Regeering, „het publiek te beschermen tegen de willekeur der spoorwegmaatschappijen.” Sinds 1875 is dus de vervoerovereenkomst met de spoorwegen wat de Franse hoogleeraar JOSSERAND ¹²⁾ genoemd heeft un contrat dirigé — een geleid contract.

Het keerpunt in 's wetgevers houding ten aanzien van het contract dagteekent echter van 1907, toen de drie artikelen over de huur van dienstboden en werklieden vervangen werden door de 76 artikelen over de arbeidsovereenkomst. Bevatte voordien het Burgerlijk Wetboek slechts hier en daar een bepaling ter voorkoming dat bij het sluiten van een overeenkomst de economisch sterkere partij haar wil oplegt aan de zwakkere, in dat jaar werd ter bescherming van de overgrootmeerderheid der werkers de overeenkomst, waarbij zij zich tot arbeid verplichten, aan een regeling onderworpen, die goeddeels van dwingend recht is. En voor zoover de wet afwijking toelaat, moet deze in vele gevallen schriftelijk geschieden; een waarborg tegen overrompeling, overijling, onzekerheid en onbewijsbaarheid, welken de wetgever in toenemende mate verlangt. Nieuw ook waren de groote bevoegdheden, den rechter toegekend. Vaag geformuleerde wetsartikelen, die hem veel vrijheid laten; macht om door de wet verleende rechten te beknotten, ja zelfs om door partijen gemaakte bedingen geheel of ten deele terzijde te stellen. Ook de collectieve arbeidsovereenkomst kreeg een begin van regeling. Het contractenrecht verandert onder invloed van den drang naar sociale voorzieningen, die reeds geleid had tot regelingen als de Veiligheidswet, Ongevallenwet, Woningwet en Gezondheidswet. Toch stuitte de wet op het arbeidscontract op tegenstand bij de sociaaldemocraten, die van oordeel waren, dat sommige harer bepalingen de arbeiders zouden belemmeren het strijdmiddel van de werkstaking te hanteeren.

I Februari 1909 trad de nieuwe regeling van de arbeidsovereenkomst in werking. Een jaar later bracht de Pandhuiswet-1910 enkele maatregelen tegen den woeker, deels van privaatrechtelijken, deels van publiekrechtelijken aard en zooals tegenwoordig zoo dikwijls, van onontwarbaar dooreen gestrengeld. De rentetarieven, niet slechts van een gemeentelijke, maar ook van een particuliere bank van leening, moesten worden vastgesteld door den gemeenteraad; voor de exploitatie van zulk een particulier pandhuis was een vergunning vereischt. Aan het bestaan van particuliere pandhuizen heeft

de wet van 28 October 1946, Stbl. no G 295, definitief een einde gemaakt.

Andere vormen van woeker ten koste van den kleinen man werden in later jaren op soortgelijke wijze bestreden door de Geldschieterswet en de Wet op het Afbetalingsbedrijf. Deze laatste wet ging gepaard met een uitvoerige regeling in het Burgerlijk Wetboek van den koop en verkoop op afbetaling en meer in het bijzonder van den huurkoop. Laatstgenoemde vorm van crediet was opgekomen als gevolg van twee nauw met elkander verband houdende oorzaken: eenerzijds de ontwikkeling der groot-industrie met haar massa-productie en drang naar vergrooting van afzet, anderzijds de gestegen loonen der arbeiders, waardoor zij een deel van hun inkomen konden besteden aan goederen, die vroeger voor hen onbereikbaar waren. Alle kenmerken van het moderne contract: dwingend recht, groote bevoegdheden van den rechter, schriftelijken vorm vinden we hier terug. In haar toelichting verklaarde de Regeering: „De tijd is voorbij, waarin als eenige taak van den burgerlijken wetgever bij de vastlegging van het contractenrecht werd aangemerkt het geven van regelen, welke alleen gelden voor zoover partijen daarvan niet gelieven af te wijken. Ook in het contractenrecht moeten de sociale overwegingen onophoudelijk meespreken.”

Sociale bezwaren tegen haar loon- en prijspolitiek hebben de Regeering thans genoopt de taak ter hand te nemen, die vroeger grootendeels werd overgelaten aan pandhuizen, daarna aan geldschietbanken en afbetalingszaken. Krachtens de Wet op het Consumentencrediet verleent zij voorschotten voor de aanschaffing van onontbeerlijke duurzame gebruiksgoederen aan degenen, wier inkomsten niet toelaten die aanschaffing te bekostigen.

Op menig ander gebied is de contractsvrijheid eveneens beperkt. Gedurende den eersten wereldoorlog had de overheid de vrijheid van bedrijf en handel aan banden moeten leggen, had zij ook door huurwetten de huur en verhuur van woningen tot een geleid en zoo noodig zelfs tot een voor den verhuurder gedwongen contract gemaakt. En al werden anders dan heden ten dage die voorzieningen vrij algemeen beschouwd als tijdelijke, slechts door de buitengewone schaarschte en de verbreking van het internationale verkeer gerechtvaardigde maatregelen, zij maakten toch velen meer ontvankelijk voor ingrijpen en leiding van de overheid in economische betrekkingen, dus in privaats rechtelijke verhoudingen. Dat ingrijpen en die leiding bleken steeds meer noodig. Eenerzijds was er de gestadig voortschrijdende arbeidsverdeeling, de afsplitsing van steeds meer gespecialiseerde beroepen en bedrijven, waardoor de onderlinge afhankelijkheid voortdurend grooter werd; anderzijds was er de aanhoudend toenemende machtsconcentratie, waardoor in steeds meer gevallen van gelijkheid tusschen de contracteerende partijen — voorwaarde voor een goede werking der contractsvrijheid — geen sprake meer was. In allerlei bedrijfstakken kwam één of kwamen enkele, vaak nog geheel of ten deele

samenwerkende, ondernemers te staan tegenover de massa der ongeorganiseerde, op hun diensten aangewezen afnemers. Een typisch voorbeeld kwamen wij reeds tegen in de vervoerovereenkomst met de spoorwegen.

In die gevallen verwordt de overeenkomst tot wat de Fransche schrijvers sinds *SALEILLES UN CONTRAT D'ADHÉSION* noemen, een overeenkomst, waarbij de eene partij de keus heeft niet te contracteeren, — maar zij moet vaak wel — of de overeenkomst aan te gaan op de reeds tevoren door de wederpartij eenzijdig vastgestelde voorwaarden. Die *contrats d'adhésion* waren reeds bij de totstandkoming van ons wetboek niet geheel onbekend.¹³⁾ Hoe geringer de concurrentie tusschen de ondernemers wordt en hoe belangrijker en algemeener de behoeften zijn waarin zij voorzien, des te eer zal de wetgever geneigd zijn de regeling van den inhoud van het contract geheel of ten deele tot zich te trekken. Zoo heeft hij b.v. ook dwingende voorschriften gegeven ten aanzien van het vervoer te water en in de lucht. In deze gevallen wordt de wettelijke beperking van de contractsvrijheid vaak gevolgd door actiever overheidsbemoeiing in den vorm van medezeggenschap, deelneming in het kapitaal en uiteindelijk socialisatie door aankoop, naasting of onteigening.

Bestaat bij de zoeven bedoelde overeenkomsten — zoo al niet feitelijk dan toch rechtens — nog vrijheid om al dan niet te contracteeren, ook die vrijheid moet men derven in de gevallen, waarin men onder strafbedreiging gedwongen wordt een overeenkomst te sluiten met een bepaalde tegenpartij op de door die tegenpartij eenzijdig vastgestelde en te wijzigen voorwaarden. Een voorbeeld zijn de reeds in het begin van deze eeuw voorkomende gemeentelijke verordeningen, waarbij de inwoners verplicht worden zich aan te sluiten bij een bepaalde waterleidingmaatschappij — verordeningen, die ondanks veel bestrijding steeds door den Hoogen Raad geldig zijn geacht.¹⁴⁾ Zonder een dergelijken contractsdwang zouden ten plattelande de aanleg en exploitatie van een waterleiding economisch niet verantwoord zijn, zou bovendien de met den aanleg beoogde verbetering der volksgezondheid niet worden verwezenlijkt. Het waterleidingbedrijf is overigens tegenwoordig bijna overal in handen van een provincie, gemeente of combinatie van gemeenten; de enkele particuliere bedrijven staan onder toezicht van de overheid.

In de jaren na den eersten wereldoorlog werden verschillende vormen van economische samenwerking opnieuw geregeld. 1928 bracht een groote hoeveelheid nieuwe bepalingen over de naamlooze vennootschappen, die weer vrijwel alle van dwingend recht zijn. Reeds bijna zestig jaar was er gedokterd aan een nieuwe regeling van deze vennootschappen, die inmiddels waren uitgegroeid tot den ondernemersvorm bij uitnemendheid. Uitgangspunt der wet bleef, dat de oprichting van een naamlooze vennootschap een overeenkomst is, waardoor de rechter de machtige bevoegdheid behield alle besluiten van de organen van

zulk een vennootschap te toetsen aan de eischen van redelijkheid en billijkheid. Drie jaar eerder — in 1925 — was reeds een nieuwe Wet op de coöperatieve vereenigingen tot stand gekomen. Vooral in den landbouw waren deze vereenigingen, die in 1876 haar eerste eigen regeling hadden gekregen, een steeds belangrijker plaats gaan innemen.

Ook op ander gebied trad in later jaren de enkeling terug en kwam de groep naar voren. In 1872 hadden de arbeiders vrijheid van organisatie verkregen; in 1907 had, naar ik reeds vermeldde, de collectieve arbeidsovereenkomst haar intrede in ons recht gedaan. Het laatste was het gevolg van het eerste. De verhouding werkgever-arbeider had een groote verandering ondergaan. In het begin der negentiende eeuw stond doorgaans tegenover — men zou haast kunnen zeggen: naast — den kleinen, veelal zelf meewerkenden werkgever de enkeling-arbeider. Aan het einde van die eeuw stond vaak tegenover den grooten ondernemer — beter gezegd de onpersoonlijke, door buitenstaanders gefinancierde onderneming — de onafzienbare massa der arbeiders, individueel machteloos, maar sterk in groepsverband, de vakvereeniging. Slechts zij kon waarlijk in vrijheid met de ondernemers contracteren. Zoo ontstond de collectieve arbeidsovereenkomst, een nieuw soort overeenkomst, zoowel juridisch als economisch.¹⁵⁾ Noch een werkgever, noch een arbeider is meer vrij, nadat zijn vereeniging een dergelijke overeenkomst heeft afgesloten. Voor beiden wordt de arbeidsovereenkomst een geleid contract. Gaan zij zulk een overeenkomst aan, dan geldt tusschen hen de collectieve arbeidsovereenkomst als een wet van dwingend recht. Ja sterker nog; ook van een reeds bestaande arbeidsovereenkomst worden in den regel de overeengekomen voorwaarden vervangen door de in de collectieve arbeidsovereenkomst vastgelegde normen, voor zoover zij daarmee in strijd zijn. Aldus bepaalt art. 7, tweede lid der helder geformuleerde wet van 24 December 1927, Stbl. no 415, in welke wet het toegenomen belang der collectieve arbeidsovereenkomst erkenning vond. Nog verder kan zulk een overeenkomst reiken na de wet van 25 Mei 1937, Stbl. no 801, die den Minister van Sociale Zaken de bevoegdheid geeft bepalingen van een collectieve arbeidsovereenkomst algemeen verbindend te verklaren, waardoor die bepalingen ook van toepassing worden op arbeidsovereenkomsten, te sluiten of reeds gesloten door hen, die geen lid zijn van de vereenigingen, die de collectieve overeenkomst hebben aangegaan. De Minister toovert als het ware de collectieve arbeidsovereenkomst om in een wet. Ook kreeg hij de bevoegdheid bepalingen van zulk een overeenkomst *onverbindend* te verklaren, indien het algemeen belang zulks vereischt. Wel groot is het verschil met de overeenkomsten, die den wetgever van 1838 voor oogen stonden.

Soortgelijke bevoegdheden waren der Regeering ten aanzien van ondernemersovereenkomsten reeds toegekend bij de wet van 24 Mei 1935, Stbl. no 310. Zij hield in, dat de Regeering dergelijke

overeenkomsten ook voor anderen dan degenen, die haar afsloten, geheel of ten deele verbindend kan verklaren, indien zij voor de economische verhoudingen in de betreffende bedrijfstak overwegende betekenis hebben of kunnen hebben en het algemeen belang verbindend-verklaring eischt. Ook onverbindend-verklaring werd mogelijk gemaakt en zelfs werd straf gesteld op pogingen om de daardoor ontstane vrijheid van handelen te beknotten. Het algemeen belang kan b.v. vorderen, dat aan een overeenkomst tusschen ondernemers over de prijzen van verkoop hunner producten rechtskracht wordt ontnomen.

De diepe en langdurige economische depressie in de jaren na 1929 noopte de overheid hier gelijk elders tot ingrijpen ook in zuiver individueele overeenkomsten. De op geld luidende verplichtingen uit langlopende contracten werden voor sommige groepen van schuldenaren te zwaar. Vooral de boeren kwamen in moeilijkheden; hun ontvangsten vielen goeddeels weg, de vaste lasten daarentegen, die voor hen vaak een belangrijk deel van hun uitgaven vormen, werden in wezen hooger door de stijgende koopkracht van het geld. De Crisispachtwet-1932 opende de mogelijkheid tot kwijtschelding of verlaging van pachttermijnen tegen den zin van den verpachter; het uit juridisch oogpunt bedenkelijke Hypotheekcommissiebesluit en de Crisishypotheekaflossingswet-1936 belemmerden de executie van onroerende goederen belast met hypotheek. En nadat in 1936 ook ons land den gouden standaard had losgelaten, haalde de wetgever een streep door bijna alle in binnenlandsche overeenkomsten opgenomen goudclausules.

In die crisisjaren verschenen ook nieuwe teekenende voorbeelden van den reeds vroeger ter sprake gekomen dwang tot contracteeren. De van den grondgebruikers werden verplicht tot aansluiting bij de op privaatrechtelijke leest geschoeide organisaties, opgericht tot steun van land- en tuinbouw.¹⁶⁾ Een stap verder nog en de privaatrechtelijke vorm verdwijnt en dergelijke organisaties, die in wezen met een overheids-taak belast zijn, worden een publiekrechtelijk lichaam, waaraan de bedrijfsgeenooten krachtens wettelijk voorschrift onderworpen zijn. Toen haar taak in den tweeden wereldoorlog werd uitgebreid tot de zorg voor de voedselvoorziening, zijn dan ook die privaatrechtelijke crisisorganisaties omgevormd in de publiekrechtelijke bedrijfsschappen, die verordenende bevoegdheid hebben.

Tijdens dien oorlog kwam het geheele maatschappelijk leven in den greep van de overheid; zij trachtte zoowel in als buiten het bedrijfsleven publiekrechtelijke lichamen te stellen in de plaats van de door belanghebbenden zelf gevormde organisaties.

Ook thans regelt de overheid nog vrijwel het geheele economische bestel. De contractsvrijheid, de vrijheid om te beslissen of, met wien en op welke voorwaarden men wil contracteeren, is in vele gevallen verdwenen. De geleide economie vereischt een geleid contract. De regeling in het Burgerlijk Wetboek van belangrijke overeenkomsten als koop en verkoop, huur en verhuur, moge ongewijzigd zijn gebleven,

die regeling moge nog steeds den schijn wekken de contractanten bijna volkomen vrij te laten, in werkelijkheid zijn zij veelal aan handen en voeten gebonden. Moet men reeds langen tijd om een indruk te krijgen van de beteekenis van het eigendomsrecht, kennis nemen van tal van wetten buiten het Burgerlijk Wetboek, de geoorloofdheid en gevolgen van de belangrijkste overeenkomsten moeten thans mede beoordeeld worden aan de hand van vaak duistere, moeilijk te vinden, herhaaldelijk gewijzigde en soms van twijfelachtige rechtskracht zijnde bepalingen. De overheid bepaalt den koop- en huurprijs, dus het belangrijkste deel der overeenkomst, beïnvloedt ook vaak, in het bijzonder bij onroerend goed, de keuze van den mede-contractant. Werkgever en arbeider, ja zelfs hun organisaties mogen het eens zijn over de loonen en andere arbeidsvoorwaarden, blijkens het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen-1945 is het de overheid, en wel het College van Rijksbemiddelaars, die daarover het beslissende woord spreekt en ook zelfstandig arbeidsvoorwaarden kan vaststellen. In tal van gevallen zijn daardoor partijen gebonden aan een regeling, waaraan zij en hun vereenigingen hun toestemming niet hebben gegeven, of zelfs uitdrukkelijk hebben onthouden.

Hebben de wetten op de collectieve arbeidsovereenkomst door deze voorschriften veel van haar belang verloren, de Ondernemersovereenkomstenwet-1935 is geheel buiten werking gesteld door het na de bevrijding gehandhaafde Kartelbesluit, dat den Minister van Economische Zaken volledige zeggenschap geeft over bedrijfsregelingen. Daaronder verstaat het besluit bepalingen regelende de mededinging tusschen personen waarvan er ten minste een in ons land is gevestigd. De Minister kan geheel naar eigen inzicht een bedrijfsregeling opleggen, wijzigen of onverbindend verklaren. Al dergelijke wetsbesluiten zijn kwistig voorzien van strafbepalingen om af te schrikken van daarmede strijdige overeenkomsten en handelingen.

Als gevolg van de sterk toegenomen overheidsbemoeiingen is de contractsvrijheid niet slechts direct maar ook indirect aanzienlijk beperkt. Overheidsorganen bepalen wie een bedrijf mag vestigen of uitbreiden, wie toewijzingen krijgt van grondstoffen en hulpmiddelen, wie kapitaal kan verkrijgen en op welke voorwaarden. Daardoor is menigeen in het bedrijfsleven voor het sluiten van zijn contracten aangewezen op een bepaalde tegenpartij, die harerzijds zich heeft te houden aan de voorschriften der overheidsorganen. Vele beperkingen vloeien ook voort uit de verordeningen en andere maatregelen der bedrijfsorganisaties.

Sprak ik tot dusver in hoofdzaak over den invloed van de wetgevende en de uitvoerende macht op de overeenkomsten en haar gevolgen, een enkel woord nog over den invloed der rechterlijke macht. Die invloed nam af doordat in de laatste jaren tal van overheidsorganen zeggenschap kregen over den inhoud van overeenkomsten. Bovendien bezitten deze veelal zelf krachtige dwangmiddelen ter handhaving

van hun voorschriften en zijn ook vaak speciale colleges belast met de berechting van overtredingen daarvan. Toch is 's rechters invloed in het contractenrecht nog groot. Van ouds is het de rechter, die ingeval van geschil beslist of partijen gebonden zijn en waartoe. Die taak werd belangrijker naarmate de wetboeken verouderden en de maatschappelijke verhoudingen zich wijzigden en ingewikkelder werden. Komen in het economisch verkeer nieuwe overeenkomsten op, dan heeft de rechter uit te maken in hoever de daarmede beoogde rechtsgevolgen ontstaan, daar hij zoo noodig ambtshalve haar geoorlooftheid heeft te beoordeelen. Niet de wetgever, maar de rechter heeft mogelijk gemaakt de voor sommige bedrijfstakken zoo belangrijke overeenkomst, waarbij roerende goederen tot zekerheid in eigendom worden overgedragen. Ook werd de rechter meermalen geroepen te beslissen in hoever door een overeenkomst de prijsvorming mag worden beïnvloed —, een taak nu gedeeltelijk door andere organen overgenomen. Van belang blijven echter uitspraken als die over het zgn. opzetcontract tusschen aannemers ¹⁷⁾ en die betreffende overeenkomsten tusschen een fabrikant en de wederverkoopters van zijn producten over de door hen te berekenen prijzen, met welke overeenkomsten zelfs derden hebben rekening te houden. ¹⁸⁾ Verbetering van de verkeersmoraal kan door den rechter bevorderd worden. Zoo pleegt hij tegenwoordig rechtskracht te ontzeggen aan een overeenkomst, indien er een wanverhouding is tusschen de wederzijdsche verplichtingen doordat een der partijen misbruik heeft gemaakt van haar economisch of zedelijk overwicht. Al geldt ingevolge art. 1486 B. W. ook thans nog de m.i. juiste regel, dat benadeeling op zich zelf in het algemeen nog geen reden is tot nietigheid der overeenkomst, het voordeel trekken van eens anders nood of onervarenheid kan in strijd zijn met de goede zeden. ¹⁹⁾

Veel leiding geeft de rechter ook op grond van de artikelen 1374 lid 3 en 1375, die, geruimen tijd veronachtzaamd, thans tot de bekendste en meest toegepaste bepalingen van het Burgerlijk Wetboek behooren. Krachtens die artikelen moet de rechter bij elk geschil over de uitvoering van een overeenkomst de gedragingen van partijen toetsen aan de eischen van redelijkheid en billijkheid en kan hij de door hen vaak slechts in hoofdtrekken aangegeven verplichtingen nader bepalen en aanvullen. Al worden zijn beslissingen slechts voor een bepaald geval en eerst achteraf gegeven, zij zijn tevens meermalen richtlijnen voor toekomstige gedragingen in het economisch verkeer, in het bijzonder indien zij afkomstig zijn van het hoogste rechtscollege. Dit geldt natuurlijk ook voor uitspraken ingevolge een der gestadig in aantal toenemende artikelen, waarin de wetgever de rechtsvinding overlaat aan den rechter, b.v. door hem op te dragen naar billijkheid te beslissen.

Waartoe dit overzicht? Omdat het ondanks zijn onvolledigheid een indruk geeft van de mate waarin het contractenrecht de menschen

vrijlaat hun economische betrekkingen zelf te regelen. De algemeene bepalingen over de overeenkomst bleven sinds 1838 zoo goed als ongewijzigd en veroorloven de vorming van nieuwe rechtsverhoudingen binnen ruime, zoo noodig door den rechter in elk gegeven geval af te bakenen grenzen. Men onderschatte de beteekenis hiervan niet. Het aantal overeenkomsten en bedingen, nu gebruikelijk, doch in 1838 onbekend, is niet gering. Maar daartegenover staat dat ten aanzien van verscheidene overeenkomsten de regeling van haar gevolgen gedeels aan den wil van partijen werd onttrokken. Met een aanduiding van de voornaamste oorzaken daarvan moest ik volstaan. Vooral sedert de bezitlooze volksklassen grooten invloed kregen op de rechtsvorming, verwezenlijkte zich wat VALKHOFF²⁰⁾ genoemd heeft „de vermaatschappelijking van het privaatrecht”, die in het contractenrecht in het bijzonder tót uiting kwam in een evolutie van autonome naar heteronome, van vrije naar geleide overeenkomsten.²¹⁾

De mate van contractsvrijheid kan echter niet uit het overeenkomstenrecht alleen worden afgeleid. Dit bepaalt immers zelf, dat een overeenkomst, wier oorzaak in strijd is met de wet, nietig is. De regelingsbevoegdheid van particulieren wordt dus geringer naar gelang het aantal wettelijke verbods- en gebodsbepalingen toeneemt. Sedert de overheid het economisch leven begon te leiden, zijn het vooral dergelijke publiekrechtelijke regelingen die de contractsvrijheid hebben ingeperkt. De wetgever kan zelfs met één pennestreek een einde maken aan die vrijheid door te verbieden een overeenkomst te sluiten zonder vergunning, gelijk bij de bevrijding ten aanzien van alle eenigszins belangrijke overeenkomsten tijdelijk is geschied in het Besluit Bepanking Rechtsverkeer. Zoo waren ook slechts enkele wetten noodig om het der uitvoerende macht mogelijk te maken de prijsvorming en goederenverdeling te regelen, hoewel deze in de meeste gevallen blijven geschieden door middel van overeenkomsten. Meermalen gelast ook, naar wij zagen, de wet het sluiten van een overeenkomst of fingeert zij het bestaan daarvan. Ons juridisch constructievermogen is gering; het is altijd weer verleidelijk verplichtingen terug te leiden tot den eigen wil van dengene, op wien ze rusten en het maakt voor den wetgever verdere regeling overbodig. Zoo kunnen rechten en verplichtingen nog beheerscht worden door de regels van het contractenrecht, privaatrecht bij uitnemendheid, hoewel ze in werkelijkheid zijn vastgesteld door een of ander overheidsorgaan.

De verschijnselen, die ik vermeldde, deden zich voor in alle deelen van het recht, ook in het agrarisch recht. Ik noem slechts de pacht. Het Burgerlijk Wetboek van 1838 gaf uitsluitend bepalingen van aanvullend recht voor deze als huur en verhuur van landerijen geregelde overeenkomst. Uit juridisch oogpunt bezien is zij ook niets anders dan een huur; let men echter op haar economische en sociale beteekenis, dan vertoont zij een geheel eigen karakter. Zij is dan een vorm van

grondgebruik, die den toestand en de opbrengst van bijna de helft van onzen cultuurgrond in belangrijke mate beïnvloedt en waarvan de maatschappelijke positie van een groot deel van den boerenstand afhankelijk is. Vandaar dat de pacht werd afgesplitst van de huur en afzonderlijk werd geregeld, eerst in de Pachtwet van 1937, daarna in 1941 in het Pachtbesluit. In hoofdzaak als gevolg van de groote vraag naar land is de pachter in den regel de economisch zwakkere partij. Niet slechts daarom wordt hij beschermd, maar vooral omdat versteviging van zijn positie en uitbreiding van zijn bevoegdheden de verzorging en de opbrengst van den grond ten zeerste ten goede komen. Bovendien beoogt het besluit de pachtprizen te houden op het door de overheid gewenschte, in haar algemeene prijspolitiek passende peil. Daarom is de pacht gemaakt tot een volkomen geleid contract, tot een overeenkomst, waarbij minder van de contractsvrijheid is overgebleven dan bij welke andere overeenkomst ook. Het Pachtbesluit wemelt van bepalingen van dwingend recht. Er is — gij weet het — in elke provincie een speciaal college, de Grondkamer, met een merkwaardige combinatie van bevoegdheden, waaronder zelfs die tot wetgeving. Het heeft tot taak goede pachttoestanden te bevorderen. Elke pacht moet worden goedgekeurd door een Grondkamer, die heeft na te gaan of de algemeene landbouwbelangen niet worden geschaad en de netto-opbrengst, welke bij een behoorlijke exploitatie van het gepachte te verwachten is, den pachter een redelijke winst waarborgt. Weigeren partijen door de Grondkamer noodig geachte wijzigingen te aanvaarden, dan kan zij de overeenkomst nietig verklaren, ja zelfs daarin zelve veranderingen aanbrengen. Een verpachter kan dus gedwongen worden zijn goed ten gebruike af te staan op voorwaarden die hij nadrukkelijk verklaard heeft niet te willen.

Over de verdere regeling kan ik hier kort zijn. Ook tijdens den duur der overeenkomst kan de Grondkamer op verzoek van een der partijen belangrijke wijzigingen aanbrengen in de wederzijdsche rechten en verplichtingen. Speciaal voor pachtgeschillen in het leven geroepen rechtscolleges — de Pachtkamers — kunnen ook tegen den zin van den verpachter de pacht verlengen.

Eerst vrij laat en met horten en stooten heeft deze ontwikkeling zich voltrokken. Niet slechts het beginsel der contractsvrijheid, ook dat van de onschendbaarheid van den eigendom moest worden doorbroken. De aanzienlijke toeneming der bevolking en het daardoor stijgend tekort aan cultuurgrond, de overal en in alle eeuwen door zich uitende drang van de grondgebruikers naar versteviging van hun rechten op den grond, thans nog versterkt door het algemeen verlangen naar bestaanszekerheid, de afhankelijkheid van hun inkomsten van door hen niet te beïnvloeden factoren, zooals de prijzen op de wereldmarkt en de economische politiek der verschillende landen, de verzwakking van de politieke macht der grondeigenaren, de tegenwoordige voorrang van de werkers boven de bezitters, de verzakelijking van de verhouding

tusschen pachters en verpachters, het toenemend inzicht in het grootte algemeene belang van een deugdelijk grondgebruik en van een krachtigen boerenstand en tenslotte tijdelijke omstandigheden, zooals de voedselnood in oorlogsjaren — al deze niet scherp te scheiden, elkander versterkende factoren droegen er toe bij de pachtovereenkomst de gedaante te geven die zij nu heeft.

De rechtsvorming is een gecompliceerd proces. Uiteindelijk is het recht product van 's menschen geest. En de menschen — wij weten het allen — laten zich noch uitsluitend leiden door het economisch motief noch uitsluitend door het rechtsbewustzijn, maar door tal van onontwarbaar op elkander inwerkende, deels bewuste, deels onbewuste motieven.

De Fransche revolutie schreef „vrijheid, gelijkheid en broederschap” in haar vaandel. In de negentiende eeuw viel het accent op de vrijheid, in de eerste helft der twintigste op de gelijkheid. Steeds weer echter bleek, dat wij noch vrij noch gelijk zullen zijn, zoolang niet het gevoel van broederschap, de naastenliefde, ons bezielt.

EdelGrootAchtbare Heeren Leden van het College van Herstel,

Het is op Uw voordracht, dat ik tot dit ambt ben geroepen. Voor het vertrouwen, dat gij daarmede getoond hebt in mij te stellen, zeg ik U dank. De beslissing is mij zwaar gevallen; mijn werk, dat mij lief was, lag goeddeels op ander gebied dan de vakken, waarin ik hier moet voorgaan en ten aanzien waarvan ik gevoel op menig punt tekort te schieten in kennis en ervaring. Ik moge U de verzekering geven van mijn voortdurend streven te voldoen aan de eischen, die deze hoogeschool het recht heeft mij te stellen.

Mijne Heeren Professoren,

Ik beschouw het als een groot voorrecht in Uw kring te zijn getreden. De toenemende specialisatie ook op het gebied der wetenschap moge mij vreemd doen staan tegenover den dagelijken arbeid van velen Uwer, zij zal, naar ik vertrouw, veeleer bevorderlijk dan belemmerend zijn voor een den geest verrijkend contact. Zelf zal ik tot voorbeeld nemen de hartelijke belangstelling, waarmede U, mijnheer de Rector Magnificus, mij zijt tegemoet getreden en de even beminnelijke als degelijke wijze, waarop gij, hooggeleerde MINDERHOUD, mij hebt in kennis gesteld met aard en omvang der plichten van mijn nieuwe ambt.

Mijne Heeren vertegenwoordigers van het Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland,

Gij weet, dat het mij moeite heeft gekost te scheiden van de Provincie, in wier dienst ik mijn loopbaan begon. Het gaf mij steeds voldoening te mogen medewerken aan de weinig bekende maar hoogst nuttige taak, die een provincie in ons staatsbestel vervult. Veel heb ik

daar geleerd en dankbaar ben ik voor den omgang met de bestuurders van ons dichtstbevolkte gewest, van wie niets mij zoozeer heeft getroffen als de wijze, waarop zij — menschen van uiteenlopende levensopvatting en uit verschillend milieu — eendrachtig samenwerken ter bevordering van het algemeen belang.

Den dagelijkschen omgang met U, ambtenaren in dienst der provincie Zuid-Holland, zal ik missen. Het is mode af te geven op de ambtenaren, maar zulk een oppervlakkige generaliseering is als steeds onrechtvaardig en wel in het bijzonder voor het personeel der oude bestuurslichamen, dat de beste tradities van plichtsbetrachting, onkreukbaarheid en deskundigheid hooghoudt.

Op dit oogenblik gaan mijn gedachten terug naar den tijd, toen ik voor de eerste maal met het hooger onderwijs in aanraking kwam — den studententijd in Leiden. Leermeesters, van wie ik mij steeds de dankbare leerling zal blijven gevoelen, wekten daar ieder op zijn wijze geestdrift en liefde voor de wetenschap. Bovenal ben ik U erkentelijk, hooggeleerden Meijers. Uw afkeer van dankbetoon kennende, volsta ik met het noemen van Uw naam. Moge ik aan mijne leerlingen iets kunnen overdragen van wat gij den Uwen meegeeft.

Uw tegenwoordigheid hier, verwanten en vrienden, met de meesten waarvan ik veel lief, maar ook veel leed gedeeld heb, doet mij deugd. Het is, gij weet het, mijn gewoonte niet uiting te geven aan mijn gevoelens. Hoeveel Uw steun en vriendschap voor mij beteekenen, is U, hoop ik, toch niet ontgaan. Wilt mij ze ook in de toekomst niet onthouden. Gij en ik, wij denken een oogenblik aan hen, die, zoo zij nog in leven waren, hier heden stellig aanwezig zouden zijn geweest.

Dames en Heeren Studenten,

Wie in deze tijd voorrechten geniet, moet zich die voorrechten waardig toonen. Zoo mag van U, die in de gelegenheid zijt aan deze hoogeschool te studeeren om straks mede leiding te geven aan den landbouw hier en overzee, verlangd worden liefde voor Uw land en gedegen kennis. Van vaderlandsliefde hebben velen Uwer in de jaren van onderdrukking ruimschoots de bewijzen gegeven. Naar verwerving van kennis zult gij moeten streven. Weest overtuigd, dat ik bereid ben zooveel het mij mogelijk is U daarin bij te staan.

Ik heb gezegd.

AANTEEKENINGEN

1. VOORDUIN: Geschiedenis en beginselen der Nederlandsche wetboeken, V, blz. 17.
2. Vgl. VAN DER HEYDEN: De toerekenbare schijn en de bronnen der verbintenis, Rechtsgeleerd Magazijn 1928, blz. 1 e.v.; SCHOLTEN: Convenances vainquent loi, Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. letterkunde, deel 70, serie B no 7 en Algemeen deel, blz. 24 e.v.; H. L. HOOGERHUIS: Art. 1353 en het Nederlandsche verbintenissenrecht, Rechtskundige Opstellen door oud-leerlingen aangeboden aan Prof. E. M. Meijers; W. G. VEGTING: De gemeentelijke verordeningbevoegdheid en het burgerlijk recht, blz. 151 e. v.
3. EDMOND PICARD: L'évolution historique du droit civil français, blz. 98, aangehaald door G. RIPERT in *Le régime démocratique et le droit civil moderne* no 7.
4. LEVENBACH: Het B.W. en de maatschappelijke verhoudingen van 1838 tot heden, Gedenkboek Burgerlijk Wetboek 1838-1938; zie ook PETIT: Het beeld van den mensch in de burgerlijke wetgeving.
5. Vgl. VOORDUIN, V, blz. 4.
6. VOORDUIN, V, blz. 145-158.
7. VOORDUIN, VIII, blz. 153-275.
8. VOORDUIN, IX, blz. 130 e.v.
9. Bijlagen Handelingen Tweede Kamer 1857-1858, blz. 374.
10. Handelingen Tweede Kamer 1857-1858, blz. 255-266.
11. Zie VALKHOFF: De invloed van de spoorwegen op enkele gebieden van het Nederlands privaatrecht, Rechtsgeleerd Magazijn Themis 1939, blz. 399 e.v.
12. Le contrat dirigé, Dalloz hebdomaire, 1933, blz. 89; zie ook van denzelfden schrijver: Aperçu général des tendances actuelles de la théorie des contrats, Revue trimestrielle de droit civil 1937, blz. 1. e.v.
13. Een bepaling volgens welke „alle duisterheid in het kontrakt van verzekering ten nadeele van den verzekerde wordt uitgelegd” werd geschrapt, nadat het kamerlid DONKER CURTIUS op welsprekende wijze had betoogd, dat een verzekering doorgaans slechts kan worden gesloten op de door de verzekeringsmaatschappijen eenzijdig vastgestelde en in standaardformulieren neergelegde voorwaarden; zie VOORDUIN, IX, blz. 179 e.v.
14. B.v. H.R. 6 November 1933, W 12715, N.J. 1934, blz. 73; vgl. het in noot 2 genoemde boek van Prof. VEGTING en A. H. GÜNTHER: Drinkwatervoorziening in Nederland, blz. 133 e.v.
15. Vgl. VIRGILE L. VENIAMIN: Essais sur les données économiques dans l'obligation civile, blz. 260 e.v. en P. DURAND: Le dualisme de la convention collective de travail, Revue trimestrielle de droit civil 1939, blz. 353 e.v.
16. Deze contractsdwang berustte op wetten en moest dus door den rechter geldig worden geacht; zie H.R. 24 April 1933, W. 12614, N.J. 1933, blz. 1473.
17. H.R. 4 November 1927, W. 11767, N.J. 1928, blz. 254.
18. H.R. 11 November 1937 no 1096; zie ook MAURICE HOORNAERT: La politique des prix imposés (Brussel 1939).
19. Zie MEIJERS: Vernietiging van rechtshandelingen op grond van benadeeling van een der handelende personen, W.P.N.R. 3371 en 3372 alsmede BREGSTEIN: De ontwikkeling van de algemeene contractenleer in het B.W. van 1838 tot heden, Gedenkboek Burgerlijk Wetboek 1838-1938.
20. Zie zijn boek: Een eeuw rechtsontwikkeling.
21. Zie DE BENEDICTY: Evolutie van autonome naar heteronome overeenkomst? W.P.N.R. 3379 en 3380 en H. A. FOYER: Economisch recht, een nieuw onderdeel der rechtswetenschap, Rechtsgeleerd Magazijn Themis 1946, blz. 410 e.v.